

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Василь Дубровський

ПОЖЕЖА 1750 РОКУ В СТАРОМУ ЧЕРНІГОВІ

(Підготовка до друку та передмова

Олександра Коваленка і Тетяни Вороніної)

Цього року минає століття від дня народження визначного українського вченого її громадського діяча Василя Васильовича Дубровського. Шкода, але про його життєвий шлях і доробок набагато краще знають за кордоном, аніж у рідному Чернігові. Це й не дивно, адже ім'я В. Дубровського було надовго викреслено з вітчизняної історіографії, і тільки віднедавна у наукових виданнях і періодиці почали з'являтися присвячені йому публікації.¹

Народився В. Дубровський 19 травня 1897 р. у родині священика, який мав садибу на затишній околиці Чернігова — Лісковиці. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії впродовж 1915—1919 рр. навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті, де під керівництвом професора Г. Максимовича започаткував наукові студії в галузі історії України.² Згодом В. Дубровський викладав у Чернігівському інституті народної освіти та інших навчальних закладах і водночас працював у освітянських та архівних установах міста. У 1923 р. він очолив щойно створений Чернігівський губернський історичний архів, а потім і губернський архівний відділ й значною мірою прислужився розвитку архівної справи.³ В. Дубровський став також фундатором студентського історико-архівного гуртка, діяльність якого мала неабиякий розголос далеко за межами Чернігівщини. Принагідно зауважимо, що з цього симпатичного наукового осередку, який, окрім студентів, об'єднував і залюблених в історію старшокласників, вийшло кілька відомих учених, зокрема академік АН СРСР О. Нарочницький та професор Московського університету М. Пікус. В. Дубровський був і серед ініціаторів утворення Чернігівського інституту краєзнавства, покликаного координувати краєзнавчі дослідження в регіоні.

У 1925 р. В. Дубровський захистив дисертацію з історії селянського руху в Україні у середині ХІХ ст. (науковий керівник Д. Багалій) і перебрався до тогочасної столиці України — Харкова. Тут він обіймав відповідальні посади в Управлінні наукових установ (Головнауці) Наркомату освіти, спрямовував діяльність музейних установ і опікувався

охороною пам'яток історії та культури у масштабах усієї України. Паралельно В. Дубровський викладав у Харківському інституті народної освіти і очолював історичну секцію тамтешнього Наукового товариства. На початку 30-х рр. він перейшов на посаду наукового співробітника Харківської науково-дослідної кафедри історії культури, перетвореної згодом в Український інститут матеріальної культури. Не полишаючи студій з історії України, В. Дубровський у цей час зацікавився проблемами сходознавства і, зокрема, тюркології. Відтак він починає співробітничати з Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства, зав'язує стосунки з провідними фахівцями у цій царині.

Однак у листопаді 1933 р. В. Дубровського разом з Іншими харківськими істориками та мистецтвознавцями (С. Таранушенком, П. Жолтовським, В. Зуммером та ін.) було заарештовано по звинуваченню у приналежності до «контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників, організованого з українських націоналістів та російських великодержавників». Як свідчать документи з архівів СБУ, такий перебіг подій заскочив В. Дубровського зненацька, і він мало не одразу ж визнав себе винним у міфічних злочинах перед владою. Вирок не забарився: «заключити у виправдудтабір терміном на п'ять років». В. Дубровський відбував покарання у Забайкаллі, в таборі на станції Урульга. Набагато пізніше, вже наприкінці життя він розповів про свої поневіряння у книзі спогадів «2-й Відділ Бамлагу ГПУ—НКВД» (Нью-Йорк, 1966). У 1939 р. В. Дубровський повернувся із заслання, але знайти роботу за фахом завадило «табірне» минуле.

Коли спалахнула війна, В. Дубровський залишився на окупованій території, очолив харківську «Просвіту», повернувся до викладацької та наукової роботи. (Саме через це В. Дубровського, на відміну від усіх його, «подільників», згодом так і не було реабілітовано). Втім, невдовзі йому знову довелося пакувати валізи і вирушати у далеку путь — цього разу на захід. Кільканадцять років В. Дубровський мешкав у Західній Німеччині, займався наукою та публіцистикою, брав участь у громадсько-політичному житті української еміграції. 1956 р. він разом із родиною перебрався до США і оселився у місті Річмонд (Вірджинія). Адаптація у новому середовищі виявилася досить складною, але поволі В. Дубровський встановив контакти з провідними науковими центрами української діаспори — Українською Вільною Академією наук, Науковим Товариством ім. Шевченка, Українським історичним товариством. Він багато пише і активно друкується у тамтешніх виданнях, зокрема в журналі «Український історик». На особливу увагу заслуговують мемуари В. Дубровського, що містять цікаві відомості з історії Чернігівщини. Помер В. Дубровський 23 квітня 1966 р. Як слушно зазначалося в некролозі, «українська громадськість втратила в його особі визначного діяча, українська наука також втратила видатного науковця, зокрема в галузі історії та тюркології».⁴

Науковий доробок В. Дубровського складають численні, але й досі навіть не пораховані наукові та публіцистичні праці і переклади з тюркських мов. Це і окремі видання, і статті та замітки, розкидані по сторінках малодоступних на сьогодні збірників, журналів і газет. Частина авторських рукописів, очевидно, загинула після арешту В. Дубровського. Дешифрація усе ж таки, на щастя, збереглася в архівах наукових установ і редакцій, з якими він безпосередньо співробітничав.⁵ Це стосується і рукопису статті В. Дубровського «Пожежа 1750 року в старому Чернігові», що була, здається, надіслана автором 1929 р. до журналу «Україна». З якихось причин вона не побачила світ і у складі редакційного портфеля часопису згодом опинилася у Відділі (віднедавня Інституті) рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.⁶

Цю студію В. Дубровського присвячено одній з найтрагічніших подій в історії Чернігова. Забудоване переважно дерев'яними спорудами місто досить часто потерпало від руйнівних пожеж навіть за мирного часу, не кажучи вже про воєнне лихоліття. Так, 1718 р., за свідченням літопису, «Чернігов пожаром вигоріл».⁷ У такому ж відстороненому дусі, як про подію доволі буденну, сповіщає літописець і про пожежу 1750 р.: «місто старий Чернігів вигорів».⁸ Насправді ж йшлося про загибель центральної частини міста за винятком хіба що нечисленних мурованих будівель і храмів. Вогонь перетворив Чернігів на суцільне згарище і, як зазначив з цього приводу О. Шафонський, «уже он стал пустеть и не мог до того многолюдства и состояния прийти, какое в нем было». Удар стихії був справді нищівний, і документи, виявлені та опрацьовані В. Дубровським, детально відтворюють ситуацію. Крім того, вони містять відомості про організацію протипожежної справи, діяльність місцевих органів місцевого самоврядування та їх взаємини з державними установами Гетьманщини, історичну топографію Чернігова.

Стаття В. Дубровського збереглася у вигляді машинопису. Текст її подається без будь-яких скорочень із збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Фрагменти джерел і документальний додаток друкуються згідно з правилами передачі тексту кирилических документів XVI—XVIII ст. популярним методом.⁹ Науково-довідковий апарат, зокрема посилання на використані джерела, приведено у відповідність з сучасними вимогами.

Джерела та література:

1. Дмитрієнко М. Ф., Ясь О. В. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. — К., 1995. — Частина II. — С. 368 — 370; Астафьев О. Василь Дубровський // Просвіта (Чернігів). — 1997. — 17 травня. Значну увагу діяльності В. Дубровського приділив у своїй кандидатській дисертації «Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 — 30-х рр. XX ст.» чернігівський історик В. Ткаченко.
2. Ніжинський філіал Державного архіву Чернігівської області. — Ф. 1105. — Оп. 1, — Спр. 2283. — Арк. 1,4.
3. Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р — 608. — Оп. 1. — Спр. 3920. — Арк. 1 зв. — 2.
4. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 — 1966) // Український історик. — 1966. — Ч. 1 — 2. — С. 96.
5. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920 — 1930-х років: Незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. — Київ — Львів, 1993. — Вип. 4. — С. 81—86.
6. Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — Ф. X. — Спр. 17320.
7. Чернігівський літопис / Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицька // Сіверянський літопис. — 1996. — 4. — С. 118.
8. Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна: Наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 227.
9. Див.: Страшко В. Правила передачі тексту кирилических документів XVI — XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. — К., 1992.

Вночі з 19 на 20 травня 1750 року в Чернігові трапилася велика пожежа, від якої вигоріло все старе місто з урядовими будівлями, церквами, міщанськими домами, шинками й крамницями та рундуками. Велика шкода від цієї пожежі та переполох, що вона вчинила, викликали нарядження спеціального слідства в цій справі, листування та складан-

ня особливого пожежного акту, що дає нині можливість з'ясувати так самі обставини цього нещастя, як і перелік погорілих будівель, що особливо цінно для встановлення архітектурного обличчя старого міста Чернігова та його топографії.¹

Вранці 20 травня писар магістрату Чернігівського Михайло Самарський подав до магістрату офіційне донесення про цю пожежу, в якому повідомляв магістрат, що «сего теченія з 19 числа против 20 в десятом часу с полудня (как я ныне известился) неведомо каким случаем, учинился пожар, якобы от шинка при доме магратовом в старом городе Чернигове состоящем в ледовне (как ныне сказывают некоторые люди), от которого пожара и дом магистратовой, а в нем и дела писменные погорели; а выхвачено десятниками, при том магистрате будучими, Максимом Чубом да прозваемим Гречкою, только дел весьма малое число, да в пожаре некоторые уже погорелые взяти дела». Нарешті, Санкорський, констатує, що «такової же пожарной случай как учинился ведать подлинно невозможно», прохав магістратську старшину (за відсутністю на той час Чернігівського вїта «пана Косми Каневського») вчинити слідство й допитати «для обстоятелиого виду предписанного шинку шинкарей, також предписанных десятников». У той же день магістрат надіслав до Генеральної Військової канцелярії донесення з такими відомостями, додавши лише прохання, щоб Генеральна Військова канцелярія призначила з свого боку слідство. Причина цього клопотання з листа магістрату досить виразно висувається: «показаного шинку шинкар Григорій и объявленное десятники магистратовіе взят и полковником и комендантом Черниговским господином Божичем под караул, и желает он, господин полковник Божич, о вишесанном чинить следствие» (лист підписали бурмістр Леонтій Маркович, райці Леонтій Авфанасов, Андрій Бочок, Стефан Поддубик, Самойло Скороход, Мирон Свислоцький, Кирило Поддубик; з цих райців був письменним лише останній). Очевидно, магістрат був проти втручання полковника в це діло й хотів перебити йому слідство вплетуванням вищого органу. Як бачимо далі, ця боротьба набула далі виразнішої форми.

Бурмістр Маркович скликав повітками («билети») «для общаго гражданского совету», що призначалося в домі райці Стефана Поддубика, всіх райців магістрату — Івана Капшука, Кирила Поддубика,

---

1 Всі відомості далі подаємо за справою Харківського Центрального історичного архіву по I опису справ Чернігівського магістрату, що у 1927 р. Перевезли з Дрєвлєхранилища у Москві (1750 р. Справа №1 «Дело о изгорении магистрата Черниговского и прочих домов в бывшій 1750 году мая 19 д. в городе Чернигове пожар, вступившее 1750 года мая 20 д. — Дело о згорении магистрата по I описи 1750 года, №1 на 58 листах»). Раніше було відомо лише про самий факт великої пожежі у 1750 р. Г. Коваленко писав у 1901 р.: «...город почти весь выгорел в 1750 году» / стаття «Краткий обзор городских сооружений и внешнего вида города с XVIII в.» у збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного самоуправления». — Чернигов, 1901. — С. 107). Більше за що пожежу він нічого сказати не міг. А. Верзилов у статті «Краткий очерк истории Чернигова и управления в нем с X по XX в.» (у тому ж збірнику) навіть не згадує про цю знаменну подію. За наших часів, хоч і маємо низку нових дослідників щодо історії Чернігова і його околиць (див., наприклад, збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя». — К., 1928) але вони обминають цей епізод. Духовні письменники іноді згадували цю пожежу у зв'язку з описанням Спасо - Преображенського собору, що постраждав від неї (див.: «Историко - статистическое описание Черниговской епархии». — Чернигов, 1874 — Кн. 5. — С.5; Ефимов А. «Черниговские кафедральные соборы — Спасо - Преображенский и Борисоглебский». — Чернигов, 1908. — С. 15).

Таким чином, з часів А. Шафонського цей епізод не притягав нієї особливої уваги, хоч того й заслуговував (див.: Шафонский А. «Черниговского наместничества топографическое описание». — К., 1851. — С. 262: «1718 и 1750 года мая 26 дня посещения город двумя великими пожарами, и от последнего пожара уже он стал пустырь, и не мог до того многолюдства и состояния прийти, какое в нем было»; також агадки на с. 274, 275, 278, 279; «Погорелые ворота» у старій фортеці — с. 241, 277, 280). Як бачимо, А. Шафонський подає дату пожежі не зовсім точно

Прокопа Станиславенка, Петра Колодкевича, Федора Мазура, Івана й Андрія Ладонків, Григора Карпинського, Артема Кожушка, Петра Желізняка, Івана Макотрика та міщан Стефана Лавринова та Федора Якимова; з них прийшли на нараду лише 6 райців та 1 міщанин; Магура, Ладонки, Желізняк та Якимов не явилися. Ця важлива магістратська нарада 22 травня (все ще без війта) постановила підшукати «для отправления дел» гідний дім, а також міські справи «чинить обще всем магистратовой старшине», викликавши «настоящих» (тогочасних) бурмістрів Стефана Лосовського та Самона Крутеня, щоб справи провадилися в їх «присудствіи» та щоб вони подбали щодо підшукування нового приміщення для магістрату. В той же день повістками викликано було до магістрату цих бурмістрів.

Важливість і терміновість цієї наради (скликалася вона «пилно, пилно») пояснюється тим, що на другий день — 23 травня — явився за указом Чернігівської полкової канцелярії полковий осавул Єлисей Рашко й вимагав від магістрату виділити свого представника «для изследования» про пожежу. Магістрат в особі райців Леонтія Авфанасова, Мирона Свислоцького, Стефана Поддубика й Самоїла Скорохода (з них письменний лише Авфанасов) відхилив цю пропозицію, пославшись на те, що вони вже повідомили Генеральну Військову канцелярію й без «опрделенія» її зробити цього не можуть, і зафіксував цю одмову протоколом. Рашко, не добившись неодноразовими переговорами з магістратською старшиною згоди останньої дати свого представника в цю Комісію, нарешті 25 травня звернувся листовно «з учрежденной в городе Черниговѣ о пожарах Комиссіи» до магістрату та особисто (окремо) до бурмістра Леонтія Речицького, прохаючи дати листовну відповідь, чи делегує кого-небудь магістрат до складу цієї Комісії та чи виліче він тих господарів, що в них погоріли хати з майном, а також лавки з крамом, для перепису погорілого майна. Рашко посилався на те, що йому встановлено термін — 25 травня, коли він мусить подати звідомлення до полкової канцелярії. В той же день війт Козьма Каневський з бурмістром Л. Маркевичем підтвердили листовно Рашку попередню постанову магістрату (одмовлення й чекання розпорядження з Генеральної Військової канцелярії). Очевидно, всі трималися одностайно й не хотіли здавати позицій (чому під цими документами магістрату ніде немає підпису бурмістра Л. Речицького й чому Рашко звертається особисто лише до нього? Чи не був Речицький іншої думки щодо цього?). Не лякало війта навіть обвинувачення Рашка, що «в сочиненіи ведомости никакова за единым только вашим нестараніем и крайним нераденіем успеха нет...».

28 травня Генеральна Військова канцелярія надіслала указа (одержано 2 червня), що до Чернігова для переведення слідства про пожежу відряджено капітана Глухівської залоги Михайла Денисова та бунчукового товариша Андрія Стаховича, яким дано інструкцію. Магістрату було запропоновано допомогти цим слідчим. А полковнику Божичу Генеральна Військова канцелярія наказала негайно відіслати відомість — скільки під час цієї пожежі погоріло казенних і приватних будинків, артилерійських припасів, крамних лавок, церков і чи не втік хто-небудь з колодників з «секвестра», а якщо втік, то хто саме і в якій справі. Діло в тому, що Божич зі свого боку також надіслав був до Генеральної Військової канцелярії рапорта про пожежу. 7 червня слідчі вже були в Чернігові і надіслали до магістрату «требованіє» подати потрібні для початку слідства відомості, а саме: «коликое число церквей Божіих і каких домов, краму і протчого і чьих імянно згорело, і каким образом учинился той пожар; і были для предосторожности Ії смотрениа определенные на то от полковой Черниговской Канцелярій і магістрата Черниговского особливые люди і потребныя к пожарному делу інст-

румента і протчія приготування, і якіє імянно; да и сам господин полковник і комендант Божич і ис старшины полковой і магістрацкой і протчей, кто при том пожаре находилсѧ, і чего для так допущено, что в малом маменте вся старая города Чернигова крепость со всем что где ни было згорела...». На цю вимогу 8 червня магістрат доручив райцям Леонтію Авфанасьєву та Андрію Бочку піти до старого міста та скласти там описа погорілих домів, церков та лавок та подати його до магістрату для надсилки до Комісії. 17 червня згаданий Бочок та інший райця Стефан Поддубик подали до магістрату цю відомість, яку того ж дня магістрат надіслав до Комісії, залишивши собі копію її (див. додаток).

Залишаючи розгляд цього дуже цікавого реєстру на далі, продовжимо описання обставин пожежі, як вони з'ясовуютьсѧ з листування. 19 червня магістрат доповів Комісії про заходи, що існували в Чернігові для охорони від пожеж. За листовними вимогами Чернігівської полкової канцелярії магістрат 12 квітня 1749 р. відрядив на допомогу городничому Петру Григоровичу міщанина Йосипа Лоханського, що «безотлучно в той должности и но днесь находится». Лоханському було дано інструкцію, що робити, щоб «обыватели — ведомства магистратоваго мешане, подсосудки и шинкари — его, Лоханского, в оном порученном ему деле слушали и для караулу на сторону пляцовую полным числом выходили», а саме «обывателем... чрез посланих з магистрату райци Григория Карпинского и через слугу магистратоваго Лукяна Симонтовского велено отдать приказ и той отдан, і буде в том во всяком дворе ведомства магистратоваго на воротах или где приличествовало подписать с тем, кому к таковой осторожности з водою или с топором быть в готовности принадлежите что и учинено; а во вся магистрату подосудственние цехи магистрату чрез ордери предложено ж, дабы во всякого человека так води должное число, яко и чистота б в домах и перед двором и всякая исправность от пожарного случая была б, в цехових домах по тому же воду б, круче железное и протчии инструмента содержано б и всегда имели осторожность». У всіх пожежних справах, так Лоханського, як і всіх міщан, магістрат підпорядковував тоді ж керівництву городничого. Лоханський мусив щодня являтися до городничого з доповіддю і представляти йому всіх «пойманных ночним временем на драках или других каких шалостях». Крім того, магістрат надіслав по цехах розпорядження, щоб ті виготовили все потрібне пожежне знаряддя — «круче железное, щиты, вили, лесницы» й розподілили його «кому с чем на пожаре быть расписано б». Цехи все це виконали, повідомивши про це магістрат. Магістрат виконання цих заходів перевірив через свого райцю Федора Мазура. «В самом же магистратовом доме имелось воды две кади болшие и две куфи с водою ж; круков железных 5, квачи, лестницы и протчое». Крім того, за постановою магістрату при ньому завжди було караульних три-чотири чоловіки, «с коих и в те пори некоторые, а имянно Максим Чуб и Игнат Гречка находилсѧ». Магістрат відмовлявся незнанням причин цієї пожежі. З старшини міської під час пожежі були бурмістри Леонтій Маркович, Стефан Росовський, Самон Крутень та інші урядовці; не було, вїята К. Канєвського та бурмістра Михайлиенка. Пожежу не можна було припинити, бо вона почалася раптом («вдруг разніє строєнія от того огня загорелсѧ») і був «не малой». вітер. Але магістрат підкреслював вияв самодіяльності своєї й міщан: «і оной пожар возможными способами людьми и подлежащими инструменти и приготуванієм утушивали, почему так катедральной. монастырь, полковая канцелярія, полковничої дом и протчии доми в той старой крепости и в новом городе (в котором в разных местах начиналось гореть) утушено-и гореть не пущено; в помянутой же старой крепости к входу народному башти не в скором времени отворени были и то последовало к утушенію не без препятствия».

У цій приписці самовиправдання не можна не бачити впливу наведеної доповіді до Комісії з полкової канцелярії, що магістрат знав, бо зняв для себе навіть копію з неї. Як бачимо, магістрат намагається навіть дещо закинути комендатурі, що не поквapiлась припустити людність до тушення пожежі.

Полкова канцелярія на вимогу комісії також подала до неї своє «ізнестіє», в якому обставини й причини пожежі малює в дуже тенденційному, спрямованому проти магістратського уряду, освітленні. До цього рапорту полкова канцелярія додала відомість про погорілі будівлі, зазначаючи, що її склав осавул Рашко (в дійсності це була копія того, що склали магістратські райці). Свою доповідь полкова канцелярія починає одразу з неприхованої полеміки з магістратом: «Оной же пожар учинился следующим образом, яко магистрата Черниговский войт Кузьма Каневский, по увольнении оного магистрата над полкового обикновения з команды, полковой Черниговской не слушая команды и не чиня по посылаемым от полковой Черниговской канцелярий в силу указов писменных предложениям, о коих предложениях при сем прилагается экстракт, и по легкомислию своему скорого и неотменного исполнения, в такой роспуст сам пришел і того магистрата подкомандних привел, сказуя, что он з магистратом в точной команде Енеральной Войсковой канцелярий, а не полковой состоит, и оттоль прямо к нему указания предложения следуют; за чем он із магистратом и полковой канцелярий не слушается, сам, куда хотя, из города бродит и подкомандних отпускает, яко и сего летнего времени, в которое всеприлежнейшее должно от разных худих случаев обережение і предосторожность, ни на кого не полагаясь и никуда не отлучаясь, иметь, сам собой отлучился із Чернигова, как известно есть, в Ригу, и, другую старшину отпуска, поручил магистрат в смотрение единому бурмистру неписменному простолодину Леотию Речицкому и определенному им, войтом, писарю невежи и, почитай, хлопцю Михайле Санкорскому, которых за слабым сторожением, кои почти пуст магистрат оставили при двоих только сторожах и то паницах, а паче за его, войта, таким безразсудством, что в крепости и в пустих хоромних строениях, где оной магистрат крамніе лавки, шинки оного магистрата, секвестр полковой и другими состоят при самом магистрату в стайнех чего полно натаскано било, как з допросов магистратових десятников довольно есть явно, которые подлинние допроси и тех людей присяги посылаются, что оного магистрата в шинку при самом магистрате жиючая прописаного войта шинкарка, видимо, по имению должной по силе ее императорского величества многих указов, в силу которых от полковой канцелярий писмо в оной магистрат послани оного магистрата войтом и старшинами, яко и определенными к обережности от того случая нарочными должной обережносте, того мая 19 в вечеру неведомо за чим з свечкою запаленою в ледовню ходила, после чего в скором времени такой сильній и пружестокій прошлого того мая 19 дня против 20 з самого вечера учинился пожар, от которого, перво з конца объявленных стаен з сеном Имевшихся, где та ледовня была при магистрате и самій магистрат, и шинки воспламеняся пломенем в малом маменте горели, яко того секвестр полковой, где колодники находилися, крамніе ряди і так сильно запалилися и от жестокости огня сена зверху дрань и рвало и бросало ими куда (?) инде ближние двори на другие дальние помоществующему распространению того пожара великому ветру двори и церкви яко то Преображение Господне з колоколнею и церков Воскресения, також артилериского ведомства главной артилерий дом і разных чинов изрядние доми ж в том же самом маменте горели так сильно, что никаким многим числом людей і потребными к погашению инструментами і приуготовлениями чего, хотя и многим числом било, як то крутчо, лестници, води і протчего, что все пламенем окружено, помощи и защищение учинить от того никак било мощно, от-

чого вся почти старая крепость с имеющимися в оной каменными церк-
вами Преображения Господня соборная и Воскресения до нага пообга-
ривали, а колокольня оного Преображения Господня церкви совсем в
прах из колоколами обращени и всех укреплений своих, так утвари цер-
ковной лишенными остались і в крайнем почти опустении положении;
також монастыря катедрального несколько израдних каменных палат
артилерійски дом з будущими в оном казенными припаси, кроме канце-
лярїи полковой замковой крепости и несколько ИНИХ домов в пепел сов-
сем, что не било, згорело, кроме того что только з вишеозначенного Пре-
ображения Господня церкви имеющийся в оной казенной порох в смотре-
ній городничего полкового находившийся, по Божему еще как видно ми-
лосердию, и за прилежним оного городничего смотрением виретованную
из домов мало что із имуществ повихватовано, из секвестра полкового
все колодники до единого ім же, городничим, выведени и соблюдени
цело; при котором пожаре находились, ревнуя оного пожара угашений,
что и учинилось, полковник і камендант Черниговскій Божич, полковая
старшина: обозній Иван Сахновскій, писар Аким Миткевич, осавул
Елисей Рашко, хорунжий Иван Бу...кин(?), полковіе черниговскіе, ко-
торіе ежели б не били і сами не употребляли прилежного старатель-
ства в нераспространеніи оного, то так би оставшиесь в старой крепо-
сти канцелярия полковая, замковая крепость, манастир катедральний і
все двори в пепел погорели, яко тем же бедствием и неизмерним пла-
менем и новое место, в котором уже некоторые доми не одинажди го-
реть начинали, как ныне сами о себе свидетельствуют, миновано бить
не могло; а хто к оному пожару для предосторожности люди определе-
ни і какие учреждения инструментов били, взятая от городничего Чер-
ниговского сказка і канцелярій полкового суда канцеляриста Павла
Лозу з бумагою при сем в оную Комиссію посылаются».

В екстракті, що його до цього рапорту додала полкова канцелярія,
було перелічено всі запобіжні проти пожеж заходи, які вживалося за
попередніх років. Генеральна Військова канцелярія 21 квітня 1740 р.
запропонувала Чернігівській полковій, щоб та розпорядилася «распре-
делить кому еще в случившимся над чаяние поважном случае бить і к
хозяйским дворам определить десяцких і сотников с обывателей і над
оными десяцкими учредить по усмотрению старшин кому з достойних
и чесних людей и мещан». Полкова канцелярія написала про це до ма-
гістрату лише в 1742 р., але магістрат не квапився з цим — «по тому
исполнение от магистрата за ослушностию магистрата не чинено». Пол-
кова канцелярія поскаржилася на це до Генеральної Військової канце-
лярїї, остання наказала безпосередньо Чернігівському магістрату вико-
нати це розпорядження, а також ще раз нагадала 31 травня 1742 р.
про протипожежні заходи. 21 жовтня 1742 р. городничий Плахута до-
повів, що під час пожежі, що трапилася у дворі Полуботка, «цехи и
протчие подкомандние магистрату не били», але магістрат виправдо-
вувався, що заходів він вживав і накази підлеглим особам видав. 11
березня 1746 р. Плахута знову клопотався, щоб подбали за запобіж-
ні заходи, за належну чистоту та про призначення пляцової варти. Пол-
кова канцелярія писала про це до магістрату. 11 травня 1747 р. город-
ничий Григорович скаржився, що чернігівські мешканці, що мусили б
відбувати пляцову варту, «ослушаются и не ходят». Полкова канцеля-
рія знову написала до магістрату, а також звернулися безпосередньо
до міських мас: «в торговий день указ с строгим напоминанием о том
з барабанным боем опубликован». Але 21 квітня 1748 р. городничий
Григорович знову доповідав, що «от магистрата Черниговского по ука-
зам на плацовую сторожу людей не мало не висилают». З цього приво-
ду й ще декілька разів (зокрема, після пожежі 4 травня 1746 р. «за
городом») полкова канцелярія писала до магістрату. Але такі мето-
ди, очевидно, не впливали, й протипожежна організація чернігівських

міщан і техніка не поліпшувалися, й пожежа 1750 р. заскочила міську людність мало підготованою до боротьби з нею.

Отже, боротьба магістрату з полковою адміністрацією мала більшу давність і, як побачимо далі, глибше коріння. Не просто суперечки щодо протипожежної справи, а повсякчасне намагання полковника захопити під свою оруду магістрат та пручання останнього були причиною цієї ворожнечі, що загострилася й виявилася під час цього слідства. Магістрат сам викрив ці глибші мотиви сперечань, очевидно, бажаючи тим дискредитувати обвинувачення його з боку полковника у недбалому ставленні до протипожежних заходів. 26 червня 1750 р. магістрат писав у донесенні до Генеральної Військової канцелярії: «Полковник и Черниговский Комендант Иван Божич, злоствуйа на магистрат Черниговский, что оной магистрат з подсудственными своими в команде его, полковника, не состоит, разіе по завзятости своей причинял обиди, как о некоторых з магистрату Черниговского в Войсковую Енеральную Канцелярію прежде сего и представляно с прошением резолюцій и указа; особливо же, что он, полковник Божич, греков, жительствующих в городе Чернигове, Константія Юрьева и Николая Дмитриева не допусая в магистрат Черниговский к суду, не малое магистрату чинил препятствие и помешательство, також за работу разным мастерам не платил, магистратового села Петрушина войта Тимофія Иванова публично бил, о якових и о протчих от сего полковника починенных обидах в тех магистратових доношеніях имянно изображено. По которим доношеніям, полученными з Войсковой Енеральной Канцелярій указами велено оному полковнику до магистрату и до подсудственных магистратових ни в чем дела не иметь, яко оной магистрат, по силе высокомонарших грамот, магистрату жалованных, состоит в точной команде Войсковой Енеральной Канцелярии, а чтоб в судах магистратових помишательства он, полковник, не чинил и по делу помянутых греков ни в чем не припяствовал, о том к нему, полковнику, особливим указом з Войсковой Енеральной Канцелярій предложено. Оной же полковник Божич, не содержа тех указних Войсковой Енеральной Канцелярій повеленій, но уже после получения з Войсковой Енеральной Канцелярій указов, предписанных греков от суду магистратового насильно он, полковник, отнял и судить оних не допустил, сказуя через присланного от него, полковника, атамана шопного Василя Елениченка, что, егда такового грека могл би магистрат судить, то де он имеет уветчать старшину побоем. Райцу магистрату Черниговского Никиту Инспекторенка без всякой оной винности, сискав в дом свой, бил его, Инспекторенка, нещадно плетми. А минувшого мая 14 дня магистратового слугу Лукяна Симонтовского, с другим магистратовим служителем, не по команде его полковничей взяв и осадив между колодникой, содержит чрез многое время в секвестри всема напрасно. Тому же служителю Лукяну Симонтовскому так дом магистратовой, яко и служители магистратовие все поручени били в смотреніе, о котором хотя и требовано з магистрату, точно не ведомо для чого и по днесь не отпущено, с чего магистрату всекрайнейшая последовала обида, ибо когда минувшого мая з 19 против 20 числа в городе Чернигове учинился пожар, то тот би слуга магистратовой з другими служителями и с тем служителем, с коим он в сиквестри полковом содержался, с начала такова пожара (как уповательно) распространитесь оному не допустил или дела, в магистрате имевшиесь, виротовать могл би. Которий хотя в то время, когда тот пожар распространятись починал, плачучись просилсь, точию и в самой тот самонужнейший случай не отпущен, почему так магистрат весь с пиьменными делами, яко и все того слуги убожеское имущество до остатку згорело. При последовавшем же пожаре мая 20 дня оной полковник Божич, браня и грозя магистратовую старшину, произносил похвалки: ежели би де войт ваш бил zde, я би де

его, войта, ныне велел вбросить в сей огонь. При взятти ж на том пожаре шинкара магистратового и десятников двух под свой караул, коих и по днесь содержит, принародно ж браня, сказивал бурмистрам и писару магистратовому, кои били на том пожаре: ежели де ви что ни на есть об этом пожаре будете в Войсковую Енеральную Канцелярію писать, то де я вашему этому писару переламаю руки и ноги, и такowymi своими угроженіями так уже магистрат Черниговский привел в страх, что не точию в других его, полковника, обидях подсудственным магистратовим причиненних по вишшей команде битъ челом не возможно, но и по указаним делам иметь магистрату правленіе всекрайнейше опасно». Магистрат прохав Генеральну Військову канцелярію все ж розглянути і ухвалити постанову — «даби нам и впред от сего полковника крайне не разоритись». Кінець цієї сварки, що набрала не випадкового, а принципового характеру, для нас, на жаль, залишається поки що невідомим. Але треба зауважити, що повернення полковником магистрату до свого урядування, всупереч наказам Генеральної Військової канцелярії, мало не лише місцеве епізодичне значення, а було одним з проявів повільної ліквідації автономних прав Гетьманщини, бо в такий спосіб підривався авторитет її центрального органу, а на місцях знищувалася одна з підпор цієї автономії. Годі й казати, що полковник Божич був у цьому відношенні свідомим чи несвідомим зряддям у руках російського імперського уряду.

Переходячи до розгляду відомості з реестром погорілих будівель (рухомого майна в ній не зазначено), насамперед зазначимо, що крім надісланого до комісії оригіналу й копії її, в справі збереглися ще дві первісні чернетки, з яких можна бачити, як склали були райці цього реестра: одна з них раніша (це та, очевидно, яка була запискою на місці пожежі, коли райці оглядали руїни, бо в ній надзвичайно багачко нерозбірних приписок та виносок, — назвемо її умовно «А»), друга — пізніша, цєбо вона є просто переписаним в більшому порядку дублетом чернетки «А» і в свою чергу служить чернеткою для оригіналу й копії цієї відомості (назвемо її чернеткою «Б»). Різниця між чернетками «А» і «Б» не така велика — це переважно окремі приписки й деякі зміни порядку записів. Але ж у сполученні з відповідними археологічними розкопками на місці старого Чернігова вони могли б дати повну картину старого міста, як воно стояло за часів Гетьманщини. Зараз же уявити план розташування усіх цих будівель і споруджень майже неможливо, бо невідомо з якого боку міста райці почали свій запис і в якому напрямі вони записували руїни до свого реестру. Виявлення ж усього цього плану дуже цікаве й можливе, бо досі збереглися два опорні пункти для нього — Спасо-Преображенський собор та так званий «будинок Мазепи».

Орієнтовним пунктом для реєстрантів був, природньо, їхній магистратський двір, з якого вони й почали свій запис. Погоріла площа старого міста, очевидно, складалася з двох ділянок: урядової та торговельної. На першій були: урядові установи та заклади, церкви, двори урядовців чи їхніх родин (якщо вони померли). На другій були крамні лавки або комори чи прискриньки, що були розташовані в чотири ряди. Площа ця була вельми щільно забудованою, що легко собі уявити, коли пригадати цю невеличку територію (межі її ще й нині у Чернігові позначаються смугою бульварів) і підрахувати, що на ній були дві церкви (чому не згадано в реєстрі церкви Борисоглібської?), 15 урядових будинків («изб») та 33 приватних на 16 дворах, 3 шинки, в'язниця, шпиталь, школа, 2 амбари, кам'яниця та 39 комор (крамниць) і 15 прискриньків (рундучків). Отже не дивно, що все це погоріло при великому вітрі та погано налагодженій боротьбі із пожежею, що знищила старий Чернігів дощенту за дуже короткий час. До того ж на цій тери-

торії була ще стара кріпость, в якій була полкова канцелярія, катедральний монастир та ще декілька дворів, що зацілили від вогню. Весь цей архітектурний комплекс було оточено огорожею з баштами над воротами.

Крім такого суто топографічного значення, відомість ця дає нам добре уявлення про особовий склад міської верхівки Чернігова тих часів, що жила й торгувала у старій частині міста. Тут були земля і будівлі не тільки урядові (магістратські, полкові, духовного уряду), а також приватні будинки на магістратській землі й ділянки землі у приватній власності. Крім декількох власників духовного й козацько-старшинського походження, головну масу мешканців складає заможна буржуазія — міщанство, що ще міцно тримає керування містом у своїх руках. Очевидно, страшений погром від пожежі й збитки від цього хоч і не позбавили міську старшину її пихи, мусили підірвати її авторитет і матеріальний добробут. Цей випадок був, без сумніву, на користь її класовим ворогам — козацькій старшині. Проте історія міст Гетьманщини ще чекає на своїх дослідників.

ДОДАТОК

«Ведомость, сколько дворов і церквей с прошлого мая з 19 против 20 числ в старом городе Чернігове згорело, значит ниже сего 1750 году июня... дня.

Двор магистратовій, в котором изба одна, з конторою и две комнаты, а другая изба без комнат, третья изба з сенцами белая, при тех же избах наверху тертичной чердачок, четвертая изба з сенцами и черною избою.

При том магистратовом дворе магистратовій з двома избами.

Двор церкви Преображения Господня; в нем изб две.

Шинк цеху резницкого, в нем изб две.

Шинк цеху шевского, в нем изб две беліе.

Турма, в которой били по полковой Черніговской канцелярій колодники.

Церков Преображения Господня соборная.

При той церкви колокольня и школа.

Другая церков Воскресения Господня.

Шпиталь церкви соборной, в нем изб две.

Дом, в котором было Правление духовных Протопопии Черніговской, в нем изб две.

Двор Домонтовичев, в нем изб две и светелка малая.

Двор мещанина Івана Капшука; в нем изб три с комнатами, а четвертая малая без комната.

Двор попа Андрея Сибирского, в нем изба белая, а другая черная.

Двор его ж Сибирского з черницею, в нем изба белая и черная.

Двор монастыря катедрального; в нем изба одна.

Двор удовой Екатерины Каски, в нем изб две.

Двор урядовий Каневской, в нем изб две и близ ворот изба третья черная.

Двор умершой Сарапарки; в нем изб две.

Двор судій полкового черніговского Тимофея Сенюти; в нем изб белых две і третя малая, а четвертая изба черная.

Двор писара полкового Черніговского Іакима Мйткевича; в нем изб белых две и третя близ ворот черная.

Двор удовствуючої бурмистровой Черніговской Карповой; в нем изб белих три, а две черних.

Двор хорунжого полкового Черніговского Василя Колгоровского; в нем изб белих две, а третья черная.

Двор артилерія полковой пушечной; в нем изб две, и при том дворе колодязь.

В катедри на ограде и на избх некоторых каменных кришка.

Амбаров умершого Полуботка два, кои стояли близ магистрату.

Да на каменици его ж Полуботка ветхая кришка.

Изба бунчукового товариша Борковского черная.

ЛАВКИ КРАМНІЕ, КОТОРІИ БЫЛИ С КРАМНИМИ ВЕЩАМИ

Комора Петра Железняка на меской земле.

Мещанина Черніговского Ивана Капшука комор две; в одной сам торговал, яка была на его Капшуковой земле; а другая та, в которой была Петриха Ладончиха, яка состояла на магистратской земле.

Мещанина Романа Стефановича комора одна на магистратовой земле.

Комор шесть, кои стояли на магистратовой земле, в которых торг имели: дякониха Сташевская, Артем Кожушка, Варвара Панчиха, канцеляристи Владимира жена, Остриевсковна, шестая порожняя Стефанихи Олишевской.

Да пять прискринок на магистратовой же земле состоящих, в которых торговали; в первой — Сухомлинова жена, в другой — Никиты Инспекторенка жена, в третьей — Ничипорова, в четвертой — Петро Кузка, в пятом — Остапековна.

В другом ряду една комора чернечая, в якой торговля Ивана Капшука.

Другая Бурмистра Черніговского Леонтія Марковича.

Третья бурмистра Черніговского Михайлі Енки порожняя.

Четвертая бурмистра Черніговского Михайли Енки крайняя.

Пятая войта Черніговского Казми Каневского, в которой Иван Макотрик торговал.

Шестая комора церкви Спасова Преображенья, в которой Иван Бердадим торговал.

Седьмая комора поповича Ивана Маляревского, в которой торг имела Парасковія Гуртововна.

Осмая комора мещанки Черніговской Марій Лежнехи.

Девятая комора Козляничина, в которой торговала попада Скороходиха.

КОМОРИ ПОРОЖНІИ

Первая бурмистра Черніговского Стефана Боровского.

Другая на другой стороне попа Малцевича.

Третья Ивана Ладонки.

Четвертая войта абшитованого черніговского Титовича з двома окнами.

Пятая бурмистра Леонтія Марковича з двома окнами.

Шестая показанного войта Титовича з двома окнами.

Семая Ивановой Лопатиной з двома окнами.

В ТРЕТЬЕМ РЯДУ ПОРОЖНІЕ Ж КОМОРИ

Первая комора бурмистра Михайли Енки.

Другая бурмистра Леонтія Марковича.

Третья удовствуючої бурмистровой Карпихи.

Четвертая удовой Ивановой Лопатиной.
Пятая войта Черніговского Каневского.

В ЧЕТВЕРТОМ РЯДУ ПОРОЖНИЕ Ж КОМОРИ З ДВОМА ОКНАМИ

Первая удовой Лопатиной.
Другая Артема Кожушки.
Третья умершого Павла Масловского, значкового товариша.
Четвертая — удовой бурмистровой Карпихи.
Пятая — показанного бурмистра Енки.
Шестая — бурмистра Самона Крутения.
Семая умершого бурмистра Федора Базилевича.
Осмая вицеписанного попа Малцевича.

К сей ведомости райца магистратовій Стефан
Поддубик, а вместо его по его ирошенію
подканцелярист магистрата Черниговского
Григорій Туташевскій подписался.
К сей ведомости райца Андрей Бочок подписался».

